

ADAMIK Béla

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest
(Université Eötvös Loránd, Budapest)

Konsonáns *i* és vele összefüggő palatalizációk pannoniai latin feliratokon

LE I CONSONANTIQUE ET LES PALATALISATIONS Y LIÉES SUR LES INSCRIPTIONS LATINES DE PANNONIE Le présent article s'occupe du *i* consonantique, c'est-à-dire du [j], et des phénomènes de palatalisation qui y sont liés, sur la base des inscriptions pannoniennes. Il donne un aperçu des données pannoniennes du [j] issu de *i* avant voyelle, donc en position de hiatus, puisque c'est ce son qui est responsable du changement de la consonne précédente – phénomène généralement nommé « palatalisation » ou « assibilation ». Au cours de cette analyse, un autre type de ce [j] secondaire est identifié en Pannonie. Car la forme TIOTIGINO dans RIU 737 cache probablement une variante latine vulgaire du nom de personne *Theotecnus* au datif, prononcée [tyotegno] / [tyotigno]. L'article traite ensuite des palatalisations provoquées par le [j] secondaire, et un nouvel exemple est ajouté aux occurrences rares pannoniennes, qui n'a encore jamais été pris en compte. Le nom *Iodorus* dans RIU 78, auparavant pris pour un hapax, est sans doute une variante du nom *Diodorus*, avec une palatalisation en position initiale. Finalement, l'article localise dans le processus sociolinguistique-historique de la province ce processus de changement qui ne pouvait pas s'épanouir en Pannonie.

A pannoniai latin feliratok nyelvének kutatása egészen a legutóbbi időkhöz, Fehér Bence 2007-es monográfiájának megjelenéséig viszonylag elhanyagolt területnek számított. Luzsénszky Vilmos néhány oldalas, pusztán adattárat tartalmazó, 1933-ban publikált dolgozatán kívül elsősorban Herman József tanulmányai említendők a hatvanas évekből, amelyek bizonyos részjelenségeket tárgyaltak, elsősorban nyelvföldrajzi, dialektológiai megközelítésben. A pannoniai latin feliratok fonológiája tekintetében pedig csupán két önálló tanulmányra hivatkozhatunk: az egyiket Herman József írta a magánhangzórendszer bizonyos változásainak dialektológiai aspektusairól, a másikat pedig Fehér Bence a mássalhangzórendszer változásainak néhány

kérdéséről.¹ Ez utóbbi tanulmány (Fehér 2004) és a szerző 2007-es monográfiájának vonatkozó részei szolgálnak kiindulópontul alábbi megjegyzéseinkhez, melyek a konzonáns *i* azaz [j] és a vele összefüggő palatalizációs jelenségekre vonatkoznak. Fejtegetéseinkkel egyben kiegészíthetjük Kiss Sándor máig alapvető, válogatott adattárát, amelyet a késő latin szótagszerkezet változásai kapcsán állított össze a [j] és a vele kapcsolatos mássalhangzó-változásokról a Római Birodalom provinciáinak feliratos anyaga alapján.²

I. Első megjegyzésünk a magánhangzó előtti, tehát hiátusban lévő *i*-ből származó [j] pannoniai adatoltságára vonatkozik, ugyanis ez a hang felelős a közvetlenül előtte lévő mássalhangzó változásáért, amelyet általában palatalizáció vagy asszibiláció névvel illetnek. Minthogy a latin írás nem különböztette meg az [i] és [j] hangokat, mindkettőt I betűvel jelölve, Fehér véleménye szerint a hiátusban lévő *i*-ből származó [j] hangot egyedül a feliratos költeményekben fedezhetjük fel, ahol a szótagszerkezet szembeesítése a metrikai formával sok esetben leleplezi az *i* mássalhangzói ejtését. Szemléletes példaként idézhetjük erre egy aquincumi hexameteres sírfelirat utolsó, pentameterben lévő sorát (CIL 3, 10501, 9 = TitAqu 519, 9) *et pia voce cane : Aelia Sabina vale*. A pentameter második felének elején álló *Aelia* név metrikailag két szótagú szónak számít, tehát kiejtése egyértelműen [eːlja].³ Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni, hogy a hiátusban lévő *i* mássalhangzói ejtését az I és az E betűk keverése éppúgy igazolja. Ennek a betűkeverésnek az állt a háttérben, hogy a vulgáris latin nyelvben mind az /e/, mind az /i/ ejtése hiátusban [j] volt, amit az újlatin / román fejlődések is igazolnak.⁴

Így eme másodlagosnak nevezhető [j] pannoniai bizonyítékaihoz nem csak a szám szerint 9 metrikai példa⁵, hanem az I és E betűk keverésének 9 esete is hozzászámítandó.⁶ Ez a 18 példa, túlnyomórészt a harmadik század-

¹ HERMAN (1968=1990²) és FEHÉR (2004). Minthogy jelen dolgozat ADAMIK, B. (2008) magyar nyelvű, átdolgozott változata, e 2008-as angol tanulmányomat e felsorolásban nem említem.

² KISS (1972) 52-56.

³ FEHÉR (2004) 171 és ADAMIK, T. (1995) 438 sk.

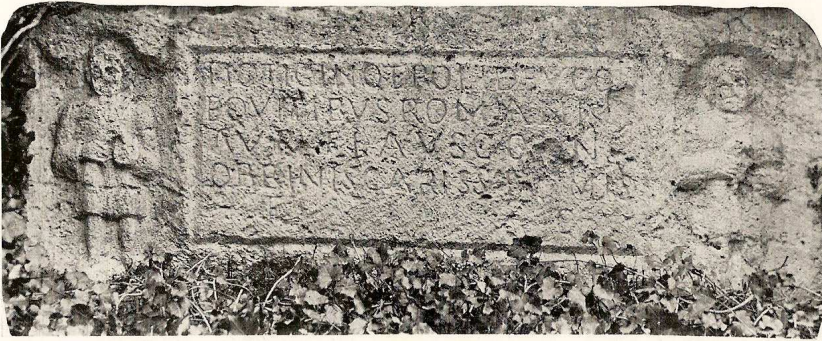
⁴ HERMAN (2003) 35 sk. vö. *rubeus* > ol. *robbio* és (*rabies* >) *rabia* > ol. *rabbia* (REW n. 7408, ill. 6980).

⁵ FEHÉR (2004) 171, 7. jz., FEHÉR (2007) 342, 59. jz. adattárral.

⁶ Adattár: a) E áll *i* helyén: *Deane Dianae* (CIL 3, 14076 and 14086, Carnuntum), ill. *Deanae Dianae* (ILJug 1134, 1 Poetovio) helyett; b) I áll *e* helyén: *Nicia Nicea* (< *Nicaea*) (RIU 1166, 2, Intercisa); *diabus deabus* (RIU 1015, 1 = CIL 3, 10298, Bölske és CIL 3, 3274), *diae deae*, ill. *Diasuriae Deasyriae* helyett ugyanazon a feliraton (i.e. *Deae Syriae*; TitAqu 1, 360, 1, 3 =

ból, elégségesen igazolja, hogy a pannoniai latinságban a hiátusban lévő *i*-ből és *e*-ből ekkorra [j] lett.⁷ Ez a hangváltozás azért fontos számunkra, mert a másodlagos [j] létrejötté az előfeltétele a [j] előtti mássalhangzók palatalizációjának, amellyel dolgozatunk második felében foglalkozunk.

Először azonban nézzünk meg egy 3. századi pannoniai feliratot, amely véleményünk szerint egy további, eddig fel nem ismert példáját nyújtja a másodlagos [j]-nek. A RIU-ban 737-es sorszámmal közölt mészkőszarkofágot 1778-ban találták Dunaradvány közelében, már barbaricum területen, és feltehetően Dunaalmásról vagy Brigetióból került valahogyan a Duna túlsó partjára. A feltehetőleg a 3. század második feléből⁸ származó felirat mértékadó szövege s ennek megfelelő fordítása így hangzik (RIU 737): *Plot(iis?) (H)igino et Polideuco | equitibus Romanis | Aur(elius) Fla(v)us cons/obrinis carissimis | f(aciendum) c(uravit)*, azaz „A Plotiusoknak, Higinusnak és Polideucusnak, a római lovagoknak, legkedvesebb unokatestvéreinek Aurelius Flavus állíttatta.”⁹

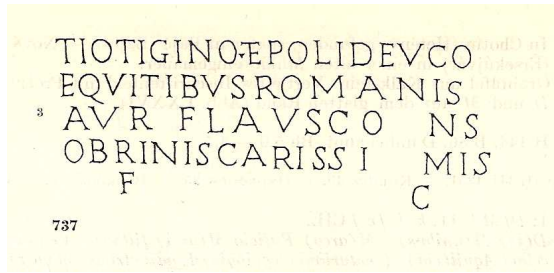
LXXXV = 737

CIL 3, 10393, 1, 3; Aquincum) valamint *Thiodora Theodora* helyett (RIU-S 251, 9). Vö. Fehér (2007) 344-345, 89-91. jz.

⁷ FEHÉR (2004) 171, FEHÉR (2007) 342 és 344.

⁸ A RIU előszavából (13-15) annyi bizonyos, hogy nem 1-2. századi, az EDH szerint 151 és 300 között keletkezett (vö. EDH HD009320), az IPSSTA 88. o. inkább a 3. század első felére datálja, amit Lupa id. 3274 is elfogad. A felirat értelmezésétől függő névtani érvek (értelmezésem szerint a római lovas katonák vagy esetleg lovagrendű személyek egynevisége, vö. lentebb) inkább a 3. sz. második felét, végét javallják. Figyelemre méltó, hogy a felirat készítésekor a mészkő felszínének sérüléseit a lapicida figyelembe vette, azáltal hogy e sérüléseket a véséskor kihagyta, átugrotta: ez a 3-4. sorban a *co_ns/obrinis carissi_mis* esetében világosan látszik (vö. a fotót és az átrajzolást).

⁹ A RIU olvasatát az EDH és a Lupa is elfogadja. A feliratot először a CIL-ben publikálták: 3, 11075.

A RIU szövegét a szarkofág fotójával egybevetve azonban rögtön látszik, hogy a felirat nem PLOT IGINO, hanem a TIOTIGINO betűsorrall kezdődik, ahogy az IPSSTA (87-88. o. no. 35, 1:) is közli: *Tiotigino et Polideuco*.

A PLOT olvasatot TIOT helyett még Alföldy Géza javasolta 1968-ban az IPSSTÁ-ról írt recenziójában, azzal a meg gondolással, hogy a *Tiotiginus* név máshonnan nem ismert, Plotiusok viszont sokfelé, még Pannoniában is előfordulnak.¹⁰ E javítással a TIOTIGINO betűsor második fele, az IGINO is értelmessé vált: a *Hyginus* (Ϛ ΥγινοϚ) név dativusát fedezhetjük fel benne, ahol a *h*-t nem írták ki, mert nem ejtették, az *y*-t pedig, minthogy ejtése a latinban az *i*-vel esett egybe, *I*-vel írták. A TIOT > PLOT-javítást pedig epigráfiailag alátámaszthatja két ún. ordinációs hiba feltételezése, ti. hogy a cursiv írásban készült fogalmazvány capitalis betűkre történő átültetésénél az ordinátor összekeverte a cursiv *p*-t és *l*-et a cursiv *t*-vel és *i*-vel, s az utóbbiakat tette át capitalisba és rajzolta elő a kövön a lapicida számára. Ennek a plauzibilis, névtani és epigráfiai alapú értelmezésnek köszönhetően a felirat Alföldytől javított olvasata mára teljesen elfogadott lett. A RIU 3 kiadói által 1981-ben odatett kérdőjel *Plot(iis?)* később eltűnt, és Plotius Higinus meg Plotius Polideucus megkérdőjelezhetetlennek tűnő helyet kapott a regiszterekben és onomastikonokban.¹¹

Bizonyos meg gondolások azonban azt javallják, hogy ez a kettős (T → P és I → L) javítás, bármennyire racionálisnak is tűnik, mégis fölöslegesnek bizonyulhat, s a felirat első sorának értelmezése conjectura nélkül is megoldható. Hogy esetleg csak két cognomen került felvételre és nem pedig egy közös *nomen gentile* és két *cognomen*, azt a felirat első sorának elrendezése és „központozása” is sugallhatja: TIOTIGINO ET POLIDEVCO, két név, amelyet úgy kapcsol össze az *et* kötőszó, ahogy a

¹⁰ ALFÖLDY (1968) 548. A *Plotius* név pannoniái előfordulásaihoz vö. OPEL 3, 147.

¹¹ RIU1-4Reg 30. o.: <Pl>ot(ius) (*H*)iginus, <Pl>ot(ius) *Polideucus*, OPEL 3, 147. o.: <Pl>ot(ii) (pl.) RIU 737. és OPEL 2, 187 Iginus.

felirat mezeje a két megnevezett személy domborművét a szarkofágon (vö. fotó).¹²

A TIOTIGINO betűsor alternatív értelmezésekor két fontos körülményt kell figyelembe vennünk. Egyfelől az első sor nevei görög eredetűek: a *Polideucus* nyilvánvalóan, a TIOTIGINO betűsorban is nagy valószínűséggel egy görög név rejtőzik, még Alföldy javítása szerint is: *Hyginus*. Másfelől figyelembe kell venni, hogy a *Polideucus* névforma a *Polydeuces*¹³ (Πολυδεύκης) cognomen romanizált, 2. declinációba került alakját hozza, s ez csak Pannoniában fordul elő, de ott kétszer.¹⁴

A romanizált *Polideucus* névforma mellett a beszélt latin nyelv, a vulgáris latin jelenségei is azt mutatják, hogy romanizálódott, feltehetőleg már latin nyelvű személyekkel van dolgunk, a felirat állítatója esetében minden bizonnyal: az *Aur(elius) Fla(v)us* nevében megfigyelhető intervokális *w* vagy *v* kiesése *o/u* előtt ugyanis a legáltalánosabb vulgáris latin jelenségek közé sorolható (vö. App. Prob. 62: *flavus non flaus*)¹⁵, ugyanígy az *y i* ejtése és írása a *Polideucus* névben.

Így joggal feltételezhetjük, hogy a TIOTIGINO alakban a felirat latin anyanyelvű állítatójának vulgáris latin kiejtése rögzülhetett, és ez takarhatja el, tette eddig felismerhetetlenné az eredeti görög névalakot. A megoldás felé mutatnak olyan névalakok, ahol a substandard névalak a standard formával egyértelműen azonosítható, pl. egy torinói feliraton a *Tiofile*, egy római feliraton pedig a *Tiofilo* dativusban álló névalakok¹⁶, amelyek egyértelműen a *Theophila* és *Theophilus* nevek vulgáris latin kiejtést tükröző variánsaként könyvelhetők el.¹⁷

A standard és a substandard változatok közti különbségek, kivéve a *ph* ~ *f* megfelelést, ahol az *f* írásmód a ϕ -nek a görögben a császárkor eleje óta

¹² A *Hyginus* név ráadásul nem fordul elő pannoni feliratokon, csak ez az egy felirat, javítás által létrejött IGINO alakja képviselné e cognoment a tartományban (OPEL 2, 186 sk. s.n. Hyginus). Ha viszont a TIOTIGINO betűsört egyetlen névnek vesszük, akkor azzal a problémával szembesülünk, hogy *Tiotiginus* nevet egyáltalán nem ismerünk sem Pannoniában, sem máshol, így azt nyugtalanító módon hapaxként kellene felvennünk (de mint látni fogjuk, a név alakja eredetileg nem *Tiotiginus* volt).

¹³ *Polydeuces* Hispaniában és Moesia Inferiorban egyszer-egyszer adatolt, OPEL 3, 149., Itáliában gyakran fordul elő, vö. EDCS.

¹⁴ Vö. OPEL 3, 149. Az egyik előfordulás a feliratunkon említett személy, a másik előfordulása e romanizált névformának pedig, talán nem véletlenül éppen egy *brigetiói* szarkofágon adatolt, Marcus Aurelius Polideucusnak, a város (szíriai származású) decuriójának sírfeliratán (RIU 533: *M. Aur. Polideuco*).

¹⁵ vö. még App. Prob. 174: *rivus non rius*; e hangváltozáshoz vö. VÄÄNÄNEN (1981³) 51. A görög *y i* ejtéséhez vö. VÄÄNÄNEN (1981³) 37.

¹⁶ CIL 5, 7110, 3: *Tiofile* (= *Theophila*), CIL 6, 1821, 5: *Tiofilo* (= *Theophilo*).

¹⁷ Az OPEL 4, 119. egy lemma alatt hozza őket, helyesen.

szokásos spirantizált ejtését tükrözi,¹⁸ mind vulgáris latin fejleményekből adódnak. Így a *th*-ban (= θ) a hehezet nem jelölése (*Tio*- < *Theo*-) a *h* zéró ejtését tükrözi a vulgáris latin hangrendszernek megfelelően, amelyben ez a fonéma nem létezett. A magánhangzó előtt (hiátusban) álló *e*-nek I-vel történő írása (*Tio*- < *Theo*-) is szabályos vulgáris latin hangfejlődést mutat, mégpedig a másodlagos [j] létrejöttét, amit fentebb tárgyaltunk.¹⁹ Természetesen a görög nevek is latin ejtéshez idomultak a latin beszélők nyelvhasználatában, így a különböző *Theo*- előtagú összetett görög nevek sokszor *Thio*-, *Tio*- kezdettel jelennek meg a latin feliratokon. Erre a jelenségre nem csak észak-itáliai példát hozhatunk egy aquileiai feliratról: *Tiodora*,²⁰ hanem pannoniai példával is szolgálhatunk, mégpedig egy régi-újjal: a CIL 3, 13385-as feliratának *Fla(via) Theodorájáról* a Kovács Pétertől készített új kiadásban kiderült, hogy *Thiodora* volt.²¹ Amennyiben a TIO TIGINO betűsor egy egységet képez, akkor annak első, TIO része minden további nélkül lehet egy *Theo*- kezdetű összetett görög személynév vulgáris latin kiejtés szerinti első tagja.

A nehézség nem is ezzel a TIO- = *Theo*- kezdettel van, hanem a folytatással, ti. a TIGINO-val, illetve nominativusban *-tiginus*-szal: **Theotiginus* nevet ugyanis egyetlen forrásból sem ismerünk, se latinból, se görögből. A feliratunkon megjelenő névalakhoz legjobban még a *Theotecnus* név hasonlít, amelyet görög és latin feliratos forrásokból viszonylag jól ismerünk, a 4. századtól kezdve. A görögben alakja Θεότεκνος, amely nem csak a birodalom keleti, hanem nyugati felén is megtalálható görög feliratokon, még Rómában is, ahol keresztény sírfeliratokon bukkan fel.²² Latin feliratokon ritkán és egy moesia inferiori kivételtől²³ eltekintve csak Itáliában fordul elő, pl. egy nápolyi ókeresztény feliraton *Theotecnus* nominativusi alakban.²⁴ Általában a 4-5. századi feliratokon adatolt, de nagy valószínűséggel ez a név azonosítható egy feltehetőleg 3. századi feliraton is.²⁵

¹⁸ Vö. VÄÄNÄNEN (1981³) 55 sk.

¹⁹ Vö. HERMAN (2003) 35 sk. és VÄÄNÄNEN (1981³) 45 sk.

²⁰ CIL 5, 1683, 2: *Tiodora*, vö. ZAMBONI (1967–68) 80.

²¹ RIU S 251, 9: *Thiodora* (= *Theodora*), az új átírást az ott közölt fotó igazolja.

²² IChUR 5, 13836, 1: Θεότεκνε (4. sz.), további példákhoz (pl. Θεότεκνος) vö. SOLIN (2003²) 84.

²³ CIL 3, 14214, 24. *Theote[cnus]*, 4. sz. vö. EDH HD043357.

²⁴ CIL 10, 1525, 2 (Nápoly): *Theotecnus*. További példák: IChUR 2, 5507 (Róma) *Theotecnus* (4-5. sz.), CIL 6, 32132, 3 (Róma): *T[h]eotecni*.

²⁵ AE (1998) 273, 5 (Ostia): *Aur(eli-) Theotec[...]* (ennek más kiegészítése mint *Theotecnus* nem lehetséges), egy Iuppiter Dolichenusnak állított feliraton, ezért a felirat valószínűleg nem későbbi a 3. századnál, mert az EDH anyagában fellelhető 174 Dolichenus-felirat egyike sem datálható 300 utánra.

A cikk szerzője jelenleg más görög nevet nem tud elképzelni feliratunk TIOTIGINO-ja mögött, mint éppen a *Theotecnus* nevet, annál is inkább, mert a vulgáris latin nyelvi változások figyelembevételével a *Tiotiginus* alak levezethetőnek, s így létrejötté lehetségesnek tűnik a *Theotecnus*-ból. Az első lépcső, a név elejétől (TIO- < *Theo*-) most eltekintve, nyilván a **Theotegnus* alak létrejötté lehetett, ahol a *-cn*-automatikus zöngésülése *-gn*-né a latin fonotaktikai szabályok miatt természetes volt.

A **Theotegnus* helyetti **Theotignus* alakban az *-e*- helyetti *-i*- lehet egyfajta inverz írásmód gyanánt a vulgáris latin hangsúlyos helyzetű $\bar{e}$, $i > \bar{e}$ ill. $e > \bar{e}$ hangszínfúzió következménye,²⁶ de lehet a *-gn*- hangkapcsolat záró hatásának eredménye is.²⁷

A *Theotignus*-tól a *Tiotiginus*-hoz pedig, a név elejétől eltekintve, egy tulajdonképpen parciális jellegű, de a vulgáris latin nyelvemlékeken megfigyelhető jelenségen keresztül jutunk el, amit anaptyxis-nek hívunk. Az anaptyxis, azaz bontóhang beiktatása bizonyos mássalhangzó-kapcsolatok elemei közé általában ugyan nem jellemző a vulgáris latinra: ezt ugyanis e változásnak éppen az ellenkezője, a synkopé, a hangsúlytalan rövid magánhangzóknak bizonyos helyzetekben többé kevésbé általános kiesése jellemez. A császárkori vulgáris latin jellegű feliratokon ennek ellenére bontóhang számos alkalommal megjelenik, különösen a zárhangok és nazálisok vagy likvidák alkotta csoportokban (pl. *digna* helyett *digina*)²⁸, görög kölcsönszavak, személynevek esetében is (pl. Λύχνις > *Lychnis* helyett *Lychinis*).²⁹ E bontóhangok olykor nem csak írásban jelentek meg, hanem ki is ejtették őket, s ebben a formában kerültek be az újlatin/román nyelvekbe, pl. *cicinus* < *cycnus* / *cygnus* (< κύκνος).³⁰ Számos esetben azonban inkább csak azt jelölhették velük, hogy az illető mássalhangzó-kapcsolatot valóban mássalhangzócsoporthoz kell ejteni, és nem pedig hasonult hosszú mássalhangzónak: tehát pl. hogy egy *-gn*- hangkapcsolatot nem hosszú veláris nazálisnak, [ŋ:]-nek kell ejteni (mint a *signum* helyetti *sinnum*-ot, vagy a *signifer* > *sinnifer*-ből rövidült *sinifer*-t), hanem veláris zárhang és nazális kapcsola-

²⁶ Vö. CIL 6, 21033, 5: *parintes* (= *parentes*).

²⁷ Vö. LEUMANN (1977) 45.

²⁸ CIL 6, 25741, 4 (Róma): *digina*, vö. LEUMANN (1977) 102-104.

²⁹ CIL 9, 5055, 1 (Picenum): *Lychinis*.

³⁰ Vö. REW s.v. *cycnos* – *cycinos*. 1. ol. *cigno*... 2. óol. *cecino*, *cecero*, ol. dial. (Veron.) *tsezeno*, (Velen.) *siézano*..., szárd (Campid.) *sisini* stb.; a 4. sz. végén keletkezett ún. *Carmen contra paganos* 10. sorában adatolt *cycynum* alakhoz vö. ADAMIK, B. (1995) 199 sk.

tának, [gn]-nek (mint a *siginifero* alakban).³¹ Mivel esetünkben a bontóhang nem *-cn-* (mint az idézett *cicinus* esetében), hanem *-gn-* kapcsolatot választ szét, elképzelhetőnek tartjuk, hogy a *Tiotigino* alakban is ez a pusztán jelölő szerepű, de ki nem ejtett bontóhang figyelhető meg.

Az eddigieket összegezve azt mondhatjuk, hogy a TIOTIGINO alak (RIU 737 = IPSSTA 35) nagy valószínűséggel a *Theotecnus* személynév dativusának [tyotegno] / [tyotigno] ejtésű vulgáris latin változatát rejti.³² Így a másodlagos [j] egy újabb példányát azonosíthatjuk Pannoniában, ahol immár 19 előfordulás igazolja, hogy ennek a [j]-nek az elterjedtsége nem maradt el jelentősen a Észak-Itáliában vagy Dalmatiában mérttől (vö. 1. táblázat).³³

II. Ezek után rátérhetünk a másodlagos [j] okozta palatalizációra, amely a megelőző zárhangot érintette. E palatalizációs jelenségek kutatása nem tartozik az egyszerű témák közé, már csak azért sem, mert a palatalizációk a zárhangok típusától és a földrajzi területektől függően különböző folytatásokat eredményeztek az újlatin / román nyelvekben.³⁴ A helyzetet nehezítik a latin anyag értelmezési problémái is, így az egész kérdéskört óvatossággal kell kezelni. A latin forrásokból annyi bizonyos, hogy a /t/, /d/, /k/ + [j] kapcsolatoknál a palatalizációk sporadikusan már a Kr. u. 1-2. században megjelentek, de gyakoribbá csak a 3-4. vagy annál későbbi századokban váltak (a jelenség általánossá válásának késői volta következik a széles körű, de eltérő újlatin folytatásokból). Ezek a palatalizált zárhangok, ill. affrikáták új hangok voltak a latin hangrendszerben, következésképpen nem lehetett őket a latin ábécé egyetlen betűjével sem megfelelően írásban

³¹ *siginifero* (Hispania citerior, HÉp 7, 1173, 2-3), *sinifer* (Pannonia, RIU 410, 5), *sinnum* (Róma, CIL 6, 10944, 2-3).

³² Ez természetesen azzal a következménnyel jár, hogy *Plotius Higinus*, *Plotius Polideucus* nem létezett, azaz két görög nevű római lovagunkat, *Theotecnust* és *Polideucust* törölnünk kell a *Plotiusok* népes sorából. FEHÉR (2007) 347 névtani ellenvetése („egynevűvé válik a két (még hozzá lovagrendű) elhunyt”) nem mérvadó, mert egy ilyen, relatíve késői feliratnál *equus Romanus*-ok esetében is előfordul pusztán cognomennel történő névmegadás, vö. AE 1935, 152. *Aurelio eq(uiti) R(omano)*, Római sírfelirat (310-320 között, EDH HD023422, fotóval, amelyről kiderül, hogy nincs törés a kő elején, tehát nem kell *duo* vagy *tria nominával* számolnunk). A római császárkor történetéből ismert *Theotecnusokhoz*, pl. ahhoz, aki a 4. sz. elején Antiochiában mint *curator civitatis* képes érdemeket szerzett a keresztényüldözésekben vö. KP 5, 732, további *Theotecnusokhoz* (4. sz-tól) vö. RE 5,2 (1934) 2253 sk.

³³ Vö. ZAMBONI (1967-68) 79-81, SKOK (1915) 24; Gallia tekintetében vö. PIRSON (1901) 47 sk, Dacia és Scythia Minor tekintetében STATI (1961) 38 és 40 sk.

³⁴ A /t/, /d/, /k/, /g/ + [j] újlatin / román folytatásaihoz vö. BANFI (1996) 194 sk.

megjeleníteni. Ezért nem meglepő, hogy jelölésükre a latin szövegekben – kevés következetességgel – különféle betűket használtak.

Például a palatalizált /d/ hangot I vagy Z, néha G betűvel, illetve DI, DZ kettős betűvel jelölték. Feliratos példákat bőségesen hoznak a standard összefoglalások (Väänänen, Kiss, Herman vagy Mihăescu), így csak néhány illusztratív példát idézünk: *adiutor* helyett *Aiutor*³⁵ Dalmatiából (CIL 3, 1967, Kr.u. 302), *Adzutor* Africából (CIL 8, 26683), *adiutoribus* helyett *azutoribus* Africából (CIL 8, 18224), *co(n)iugi* helyett fordított írásmóddal *codiugi* (CIL 10, 2559 Puteoli) és *congiugi* (CIL 11, 1016, Itália), *baptizata*, ill. *baptizatus* helyett *baptidiata* Rómából (IChUR 927, Kr.u. 459), ill. *baptidiatus* Hispaniából (CIL 2²/5, 335 = ILCV 1511b). A [j] előtti palatalizált /t/ hangot C vagy S betűvel, ill. TS, TZ kettős betűvel jelölték, például: *Nepotianus* helyett *Nipocianus* Dalmatiából (CIL 3, 9623), *Innocentia* helyett *Innocensa* Africából (CIL 8, 21751), *Crescentianus* helyett *Crescentsianus* Rómából (CIL 14, 246, Kr. u. 140) *Laurentio* helyett *Laurentzio* Moesia Inferiorból (CIL 3, 12396 = ILBulg 150).³⁶

Pannonia esetében Mihăescu³⁷ öt példát hoz [j] előtti palatalizált /t/ hangra, ami nem is lenne olyan kevés a Dalmáciában regisztrált 8 esethez képest (vö. 1 Táblázat). Fehér (2004 176) vizsgálatai azonban e példák felhasználhatóságát joggal vonták kétségbe, hiszen közülük 3 bennszülött névben figyelhető meg, amelyekben latin hangváltozás tükröződéséről nem beszélhetünk: *Matsiu* (CIL 3, 3602), *Batsio* (CIL 3, 10414) és *Utsia* (CIL 3, 3599). A negyedik példa *Tertio* helyetti *Tercio* (CIL 3, 3818)³⁸ pedig nem is pannoniai, hiszen Emonának (Igg) azon korszakából származik, amikor az 1. sz. végétől kezdve a város és territórium már Itáliához tartozott. Az ötödik példa *In]nocensi[us* vagy *i]nnocens i]uvenis?*) pedig töredékes, többféle kiegészítésre módot adó volta miatt nem használható fel.³⁹

Mínt hogy feliratos példánk így nincsen Pannoniából a [j] előtti /t/, /d/, /k/ palatalizációjára, Fehér (2004) kissé lehangoló következtetését elfogadva azt gondolhatnánk, hogy ez a típusú hangváltozás Pannoniában egyáltalán

³⁵ Az *Aiutor* (CIL 4, 7069), *Aiutoris* (CIL 10, 8058) formák már Pompeiben adatoltak, vö. VÄÄNÄNEN (1981³) 52.

³⁶ Vö. LUZSÉNSZKY (1933) 100, KISS (1972) 55 sk., MIHĂESCU (1978) 197 sk., VÄÄNÄNEN (1981³) 52 skk., HERMAN (2003) 40-42.

³⁷ MIHĂESCU (1978) 197, vö. LUZSÉNSZKY (1933) 100.

³⁸ Ugyanígy *Tercius* Sittichből, Emonától délkeletre (CIL 3, 3898).

³⁹ CIL 3, 14340⁷ (keresztény sírfelirat Sirmiumból, 4-5. sz.): ... *in h]oc loco p]ositi | in]nocensi[...]*, ugyanez Brunšmid kiadásában, KSHNM n. 407: [*in h]oc loco p]ositus est | i]nnocens i]uvenis ?*, vö. FEHÉR (2007) 388.

nem létezett.⁴⁰ A [j] előtti /d/ esetében azonban esetleg mégis beszélhetünk pannoniai adatoltságról, amennyiben a [j] előtti /d/ hiányát is a palatalizációs jelenségek körébe vonjuk. Fehér (2004) nem így tett, ezért érthető, hogy kihagyta a következő két pannoniai példát: *adiutricis* helyett *aiutricis* (Sopiana, RIU 987, 4, 2-3. sz.), ill. *aiutric(is)* (Carnuntum, MC 1, Kr. u. 118-150, Lupa i.d. 49), amelyek esetében a *d* [j] előtti egyszerű kiesésére gondolt.⁴¹ Ezek az *aiutrix* formák azonban inkább a [j] előtti /d/ palatalizációját tükrözik, amennyiben figyelembe vesszük a fentebb idézett *Aiutor* ~ *Adzutor* változatokat, vagy még inkább az inverz írásmódú *codiugi* alakot *coiugi* helyett (*coniugi*) vagy a *baptizata* helyetti *baptidiata* formát, ill. a *Lazarum* helyetti *Lajarum* alakot Dalmatiából (CIL 3, 10190). Ezek a változatok mind a [dj] mássalhangzó-kapcsolat affrikáta vagy frikatíva ejtését mutatják, amit a feliratokon *vice versa* DI ~ I ~ Z ~ DZ betűkkel jelölhettek.

Így – legalább a [j] előtti /d/ esetében – két palatalizációs esetet regisztrálhatunk, amihez járulhat még egy harmadik, eddig figyelembe nem vett példa is. Egy negyedik századi savariai ókeresztény feliraton egy érdekes és egyben unikális név olvasható: *Iodorus*. E hapax cognomen kontextusa a következő: (CIL 3, 4220, RIU 78, Nagy 2007 188): *Bon(a)e memori(a)e in deo / vivas Aur(elius) Iodorus civ(es) / Graec(us) ex regione La(o)dic(ena) q(ui) / vix(it) an(nos) L et Aur(elio) <F>ron/toni an(norum) II et Aur(eliae) Celsi/n(a)e m(ensium) VIII Aur(elia) Domnica u/xor con(iugi) car(issimo) et fil(iis) dul(cissimis) / mem(ori)am viva fecit.*⁴² Fordítása⁴³: „Istenben élj! Aurelius Iodorus, Laodicea vidékéről (származó) görög polgár, aki 50 évet élt, a 2 éves Aurelius Fronto, és a 9 hónapos Aurelia Celsina jó emlékének. Aurelia Dominica a feleség, legkedvesebb férjének, legédesebb gyerekeinek, életében csináltatta a síremléket.”

⁴⁰ FEHÉR (2007) 387-389 ennél egy fokkal óvatosabb: bár egyértelmű példánk nincs rá, a 3. század közepétől kezdve elvileg bekövetkezhetett.

⁴¹ FEHÉR (2004) 172, FEHÉR (2007) 343; Fehér hasonlóan magyarázza, vitathatóan, a *coniux* helyetti *coiux* alakokban az *n* hiányát, vö. a *co-* / *con-* prefixumok alternációjára építő értelmezést: HERMAN (2003) 25.

⁴² Átírási forrás: RIU, Fotó: O. Harl in Lupa id. 3318).

⁴³ Ford. NAGY (2007) 170 (no. 188).

BONE MEMORIE IN DEO
 VIVA S AVRIODORVS CIV
 3 GRAEC EX REG LADICE Q
 VIX AN L ET AVR ERON
 TONI AN II ET AVR CELSI
 6 NEM VIII AVR DOMNICA V
 XOR CON CAR ET FIL DV L
 MEM VIVAFECIT

78

A *Iodorus* nevet RIU1-4Reg 52 és az OPEL 2, 223 önálló lemmába veszi fel, ezzel az egyetlen előfordulással. Ez a Iodorus, mint látható, görög származású volt, valószínűleg a syriai Laodiceia város körzetéből került

Pannoniába, és alkalmazkodva a latin nyelvű⁴⁴ provincia viszonyaihoz, romanizálódott, sőt feltehetőleg latin nyelvűvé vált. A felesége, aki állította a sírfeliratot, nyilván latin anyanyelvű volt, amit a nevéen túlmenően a vulgáris latin nyelv jellegzetességei is alátámasztanak. Már maga a feleség neve, *Domnica*, is vulgáris latin, synkopált kiejtést tükröz, igaz csak közvetetten.⁴⁵ A teljesen általános és régen bekövetkezett *ae > e* változás helyesírási lecsapódásán túlmenően (*Bone memorie, Celsine*), a *Laodicena* helyetti *Ladicena*-ban is vulgáris latin ejtés hatása tükröződik, mégpedig az *ao* diftongus redukciója *a*-ba.⁴⁶

Visszatérve *Iodorus*-ra, a *cives Graecus*-ra, rövid vizsgálódás után kiderül, hogy ilyen görög név nem létezik. Az viszont látszik, hogy valamilyen *-dorus* (-δωρος) utótagú összetett görög névről lehet szó. Ilyen típusú név persze rengetegféle van, de a *Iodorus* esetében mindössze két eshetőséggel számolhatunk: az egyik a *Theodorus* (Θεόδωρος) a másik pedig a *Diodorus* (Διόδωρος).⁴⁷ A *Iodorus* név, a vulgáris latin nyelvi fejlődések ismeretében, szerencsére mindkét névből könnyen levezethető. A *Tiotigino* névalak kezdetével kapcsolatban fentebb mondottak nagyrészt itt is érvényesek, különösen a hiátusban álló *e*, ill. *i*-ből származó [j]-ről mondottak, akár a *Theodorus* akár a *Diodorus* fejleményével állunk szemben. Amivel a *Iodorus* név többet ad nekünk, az a magánhangzó előtt, tehát hiátusban álló szókezdő *ti- di-* [ty-, dy-] palatalizációjának, asszibilációjának nyoma. Mint láthattuk, ezeket a palatalizált hangokat többféleképpen jelölhették az írott szövegekben, de a következő példákra tekintve úgy tűnik, hogy az *I* betűt inkább használták a palatalizált *dj*, mint a palatalizált *tj* visszaadására: *Ionysi* = *Dionysi* (Aquilaia, InscrAq 2, 2825.), *Ionysus* = *Dionysus* (Róma, IChUR 943, 4-5. sz.), *Zonysius* = *Dionysius* (Dalmatia, CIL 3, 3174a), *Iosimus* =

⁴⁴ Ti. Pannonia a Birodalom latin hivatalos nyelvű övezetéhez tartozott, vö. ADAMIK B. (2006), aminek messze ható következményei voltak a nyelvi romanizációs, azaz a latinizációs folyamatra, vö. ADAMIK B. (2004).

⁴⁵ Ti. *Domínica* antepaenultima hangsúlyú, így az *i* nem eshetett ki, csak az alapszavában a *dóminus* > *domnus* / *dómína* > *domna* esetében történhetett meg az *i* kiesése, ill. a *Dominica* analógiásan is követhette a *Domna* / *domna* hangalakját, így közvetetten mégis csak a synkopéről tanuskodik.

⁴⁶ Az *au* > *a* redukcióhoz hasonlóan, mint az *Augusto* helyetti *Agusto*-ban egy Nero-kori feliraton Pompeiből (CIL 4, 2124); e szónál ez az ejtémód folytatódik az újlatin nyelvekben is, ol., sp. *agosto* stb., vö. VÄÄNÄNEN (1981³) 39.

⁴⁷ Az utóbbi, a *Diodorus* név, bár a provinciákban latin feliratokon sokszor megtalálható, Pannoniában csak egyetlen, carnuntumi, mégpedig görög feliraton fordul elő, ott viszont kétszer (CIL 3, 11293 = CIGP 6, OPEL 2, 101.). A *Theodorus* név viszont, különösen női, *Theodora* formájában viszonylag gyakran mondható Pannoniában (OPEL 4, 119, a 8-ból 6 női forma).

Zosimus (Pompeii, CIL 4, 4599).⁴⁸ A palatalizált [tj] visszaadására inkább a C, S, Z, betűket, vagy a TS, TZ kettős betűket használták, pl. *Izofilus* = *Theophilus* (Appendix Probi 46. *Theophilus non Izofilus*).⁴⁹

Mindent egybevetve Pannoniából csak a *d* [j] előtti palatalizációjára vannak példáink, a többi zárhangéra, tehát a *t*, és a *k* [j] előtti változására nincsenek.⁵⁰ Ez a gyér adatoltság ugyanakkor teljesen érthető és elfogadható, ha figyelembe vesszük egyrészt Pannonia provincia nyelvi romanizációjának szerény mértékét, másrészt a provincia latin anyanyelvű lakosságának sanyarú sorsát a késő ókorban. Mint ismeretes, a 4. század végétől kezdve a népvándorlás viharai szétzilálták és kiszorították a többnyire a városias településeken élő latin nyelvű lakosságot a provincia területéről, déli és nyugati irányba (Észak-Itália és Dalmatia területére).⁵¹ Így, noha a másodlagos [j] hangnak a többi, jóval mélyebben romanizálódott provincia (pl. Dalmatia vagy Venetia és Histria) anyagához képesti megfelelő adatoltsága kellő alapot nyújthatott volna e palatalizációk bekövetkeztéhez, ezek a jellegzetesen késő latin változások mégsem valósulhattak meg a tartomány latinizált lakosságának erodálódása miatt. A [dj] kapcsolat palatalizációjának világos pannoniai példái mutatják ugyanakkor, hogy lett volna esély e jellegzetes vulgáris latin hangváltozás elterjedésére a provinciában, de ez az esély nem tudott valósággá válni a késő ókori Pannonia kedvezőtlen szociolingvisztikai környezete miatt.

⁴⁸ Vö. ZAMBONI (1967-68) 100, KISS (1972) 56, HERMAN (2003) 41, SKOK (1915) 39, VÄÄNÄNEN (1981³) 53; vö. még a nem feliratos példákat *iosum*, *iosu*, ill. *zosum* = *deorsum*, VÄÄNÄNEN (1981³) 53.

⁴⁹ Vö. VÄÄNÄNEN (1981³) 54.

⁵⁰ A *d* [j] előtti palatalizációja Victorinus, poetoviói püspök műveiben is (3. sz. 2. fele) is adatolt: *zadematus* = *diadematus* 120, 1, *zabuli* = *diaboli* 132, 8., *zabulum* = *diabolum* 138, 8 és inverz írással *exorcidiaretur* = *exorcizaretur* 35, 13; vö. MIHĂESCU (1978) 4, 198 és FEHÉR (2007) 388. De ezek a változatok a Victorinus által használt forrásokból is származhatnak, így dialektológiai nem használhatóak.

⁵¹ Vö. ADAMIK, B. (2003).

Függelék: 1. Táblázat

(† = keresztény)	Pannonia	Dalmatia Skok (1915)	Venetia – Histria Zamboni (1967-68)	Dacia – Scythia Minor Stati (1961)	Gallia Pirson (1901)
[j] (eV~iV)	10 (+ 9 metrikai)	30	23	9	24
[tj] → < S / SI / CI / TS / TZ >	–	7 (/2 †) (+ 1 tiV~ciV)	4 (/4 †) (+ 5 tiV~ciV)	1	24 (6-7. sz.) (+ 31 tiV~ciV / ebből 7 db 6-7. sz-i)
[dj] → < I / Z / DZ >	3 (/1 †)	6 (/2 †)	8 (/4 † / 1 db 6. sz. utáni)	1	3 (/3 † / ebből 2 db 7. sz-i)
[kj] → <TI>	–	(3 tiV~ciV)	(5 tiV~ciV)	–	(+ 31 tiV~ciV)

Felhasznált irodalom

ADAMIK, B. (1995). „Das sog. Carmen contra paganos.” *AAntHung* 36, 185-233.

ADAMIK, B. (2003). „Die verlorene Romanität in Mösien, Thrakien und Pannonien”. In: Ernst G et al. (szerk.). *Romanische Sprachgeschichte. Ein internationales Handbuch zur Geschichte der romanischen Sprachen. 1. Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft 23.1.* Berlin – New York, 675-683.

ADAMIK, B. (2004). „Romanizáció és hivatalos nyelvhasználat”. In: Horváth L. et al. (szerk.). *GENESIA. Tanulmányok Bollók János emlékére*. Budapest, 455-468.

ADAMIK, B. (2005). „»Fehlerhafte« lateinische Inschriften aus Pannonien”. In: Kiss, S. et al. (szerk.). *Latin et langues romanes. Études de linguistique offertes à József Herman à son 80ème anniversaire*. Tübingen, 257-266.

ADAMIK, B. (2006). *Nyelvpolitika a Római Birodalomban*. Budapest.

ADAMIK, B. (2008). „Remarks on the Changes of Consonantism in Pannonian Latinity as Evidenced by the Inscriptions”. In: Wright, R. (szerk.). *Latin vulgaire – latin tardif VIII. Actes du VIIIe colloque international sur le latin vulgaire et tardif, Oxford, 6 - 9 septembre 2006*. Hildesheim, 103-111.

ADAMIK, T. (1995). „La versification des épitaphes de la Pannonie”. In: Callebat, L. (szerk.). *Latin vulgaire – Latin tardif 4*. Hildesheim – Zürich – New York, 435-444.

AE = L'Année Epigraphique, Paris 1888–

ALFÖLDY, G. (1968). [IPSSTA]. *BJ* 168 547-549.

App. Prob. = DA SILVA NETO, S. (1956). *Fontes do latim vulgar o Appendix Probi*. Rio de Janeiro.

BANFI, E. (1996). „Tendenze romanze comuni I. Fonetica”. In: Holtus, G. et al. (szerk.). *Lexikon der Romanistischen Linguistik (LRL) II, 1*. Tübingen 163-199.

CIGP = KOVÁCS, P. (2007). *Corpus Inscriptionum Graecarum Pannonicarum*. (Editio III. aucta). Debrecen.

CIL = MOMMSEN, Th. et al. (1863–). *Corpus Inscriptionum Latinarum I–*, Berlin.

EDCS = Epigraphik-Datenbank Claus / Slaby
(http://oracle-vm.ku-eichstaett.de:8888/epigr/epigraphik_de)

EDH = Epigraphische Datenbank Heidelberg
(<http://www.uni-heidelberg.de/institute/sonst/adw/edh/index.html>)

FEHÉR, B. (2004). „The Voice of Stone. Epigraphy and Phonetics, Based on Pannonian Data”. In: *Epigraphica II*. (HPS 11). Szerk. Németh, Gy. – Piso, I., Debrecen, 169-184.

FEHÉR, B. (2007). *Pannonia latin nyelvtörténete*. Budapest.

HERMAN, J. (1968=1990²). „Latinitas Pannonica. Vue d'ensemble des caractéristique de la latinité pannonienne: un essai”. In: idem, *Du latin aux langues romanes. Études de linguistique historique*. (Szerk. S. Kiss). Tübingen, 105-120.

HERMAN J. (2003). *Vulgáris latin. Az újlatin nyelvek kialakulásának útja*. Budapest.

ICHUR = *Inscriptiones christianae urbis Romae. Nova series*, Roma 1922–

ILJug = ŠAŠEL, A. – ŠAŠEL, J. (1963–1986). *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia ... repertae et editae sunt 1–3*. Ljubljana.

InscrAqu = BRUSIN, J.B. (1991–1993). *Inscriptiones Aquileiæ 1-3*. Udine.

IPSSTA = ČEŠKA, J. – HOŠEK, R. (1967). *Inscriptiones Pannoniae superioris in Slovacia Transdanubiana asservatae*. Brno.

KISS, S. (1972). *Les transformations de la structure syllabique en latin tardif*. Debrecen.

KP = *Der Kleine Pauly. Lexikon der Antike*. 1–5. Stuttgart 1964.

KSHNM = BRUNŠMID, J. (1904–1912). *Kameni spomenici Hrvatskoga Narodnoga Muzeja u Zagrebu. VHAD (Vjesnik Hrvatskoga Archeološkog Društva) 7-12*.

LEP = FEHÉR, B. (1997). *Lexicon Epigraphicum Pannonicum continens omnia verba Latine scripta inscriptionum Pannonicarum publici iuris factarum*. Budapest.

LEUMANN, M. (1977). *Lateinische Laut- und Formenlehre*. München.

Lupa = Ubi erat Lupa, Römische Steindenkmäler. (<http://ubi-erat-lupa.org/>)

LUZSÉNSZKY V. (1933). „A pannoniai feliratok nyelvtana”. *EPhK* 57, 95-100, 228-231.

MC = VORBECK, E. (1980). *Militärinschriften aus Carnuntum*. Wien.

MIHĂESCU, H. (1978). *La langue latine dans le sud-est de l'Europe*. București – Paris.

NAGY, M. (2007). *Lapidárium. A Magyar Nemzeti Múzeum régészeti kiállításának vezetője: Római Kőtár*. Budapest.

OPEL = LŐRINCZ, B. (1999–2005). *Onomasticon Provinciarum Europæ Latinarum I²–IV*. Wien – Budapest.

- PIRSON, J. (1901). *La langue des inscriptions latines de la Gaule*. Bruxelles.
- RE = *Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*. Stuttgart, 1894–1972.
- REW = MEYER-LÜBKE, W. (1935). *Romanisches Etymologisches Wörterbuch*. Heidelberg.
- RIU = BARKÓCZI, L. et al. (1972–2001). *Die römischen Inschriften Ungarns I-6*. Budapest – Bonn.
- RIU S = KOVÁCS, P. (2005). *Tituli Romani in Hungaria reperti* (Supplementum of RIU). Budapest – Bonn.
- RIU1-4Reg = LÖRINCZ, B. et al. (1991). *Die römischen Inschriften Ungarns (RIU). Registerband zu Lieferungen 1-4*. Bonn – Budapest.
- SKOK, P. (1915). *Pojave vulgarno-latinskoga jezika na natpisima rimske provincije Dalmacije*. Zagreb.
- SOLIN, H. (2003²). *Die griechischen Personennamen in Rom. Ein Namenbuch I*. Berlin – New York.
- STATI, S. (1961). *Limba latina in inscriptiile din Dacia si Scythia Minor*. București.
- TitAqu = KOVÁCS, P. – SZABÓ, Á. (2009–2010). *Tituli Aquincenses 1-2*. Budapest.
- VÄÄNÄNEN, V. (1981³). *Introduction au latin vulgaire*. Paris.
- Victorinus = *Victorini Episcopi Petavionensis Opera*. Szerk. J. Haussleiter, Vindobonæ – Lipsiæ, 1916.
- ZAMBONI, A. (1967–68). Contributo allo studio del latino epigrafico della X Regio Augustea (Venetia et Histria). Fonetica (Vocali in iato e consonantismo). *AIV* 126, 77–129.

